

De andere kant van het geschenk*

Geven is, net als het bieden van gastvrijheid en solidariteit, een soort tweesnijdend zwaard: wie tot de kring van regelmatige givers en ontvangers behoort zit goed, maar wie daarbuiten valt zal maar moeilijk toegang krijgen tot de goede gaven die rondgaan binnen deze kring. Voor deze andere kant van het geschenk heeft het rapport 'Gaven in overvloed. Europees cultuurbeleid in christen-democratisch perspectief' te weinig oog.

De Dikke van Dale vermeldt onder 'gave' het volgende spreekwoord: giften en gaven maken nichten en mager (verwanten), oftewel: door geschenken krijgt men betrekkingen. Hiermee is het meest fundamentele kenmerk van het onderlinge geven aangeduid. Door te geven aan anderen, ontstaan onderlinge banden en wordt het mogelijk geschenken uit te wisselen. En het is deze onderlinge betrokkenheid van mensen op elkaar die aan de basis ligt van gedeelde normen en waarden en een gemeenschappelijk gedragen cultuur, zo blijkt uit de antropologie.

In 'Gaven in overvloed. Europees cultuurbeleid in christen-democratisch perspectief' wordt een visie op de cultuur gepresenteerd die stoelt op het idee van de 'gave' als een van de belang-

rijkste zinervaringen in het menselijk leven. De gave van het bestaan als zodanig, van tradities, van cultuurgoederen werkt als een moreel appèl dat oproept om te streven naar een rechtvaardige samenleving, zo stelt het rapport. Essentiële elementen in de gave zijn volgens de opstellers de vrijheid en de onverplichtheid van de gave. Met hun cultuurfilosofie pleiten de opstellers voor pluriformiteit en inhoudelijke verscheidenheid als fundamentele maatschappelijke waarden waarvoor de overheid nadrukkelijk moet opkomen als het gaat om cultuurpolitiek in de Europese context.

Dr. A.E. Komter

* Deze tekst werd uitgesproken tijdens de presentatie van het rapport van het Wetenschappelijk voor het CDA 'Gaven in overvloed. Europees cultuurbeleid in christen-democratisch perspectief' op 12 december 1996.

Het rapport is niet louter bedoeld als een cultuurtheologie voor christenen, maar wil in het publieke debat erover uitdrukkelijk ook andersdenkenden betrekken. Zelf behorend tot de laatste categorie wil ik deze handschoen graag opnemen. Ik zal mij daarbij vooral richten op de onderliggende visie op 'de gave' die uit het rapport spreekt, en op de geschiktheid ervan voor een perspectief op cultuurpolitiek.

Geven is levensnoodzakelijk

Het rapport onderscheidt twee soorten menselijke drijfveren tot het vormen van cultuur, grofweg te typeren als gebrek versus vrijheid. De eerste categorie drijfveren heeft als uitgangspunt dat de mens een gebrekkig wezen is en het is dit gebrek dat cultuurvorming noodzakelijk maakt. Anders dan dieren zijn mensen niet in staat om alle binnenkomende prikkels te ordenen. Ze hebben een 'tweede natuur' nodig om hun gedrag te coördineren. Vanwege de schaarste van hulpbronnen, het verschil in talenten, de noodzaak tot arbeidsverdeling, hebben mensen morele regels en sancties op overtredingen nodig. Cultuur is bovendien nodig om het onderlinge samenleven enigszins efficiënt te laten verlopen. Voeg daarbij nog de drang van mensen om zich als persoon of als groepslid van anderen te onderscheiden in taal, geschiedenis, gewoontes, en de noodzaak van cultuur lijkt afdoende verklaard. In deze visie is de mens een sterk door biologische of praktische noodzaak gedreven wezen. In het tweede type verklaringen zijn vrijheid en de daaruit voortvloeiende ervaringen van zin en waarde de drijfveren om een cultuur te ontwikkelen. Hier staat de ervaring van 'zin' centraal bijvoorbeeld teweeg gebracht door een onverwacht en belangeloos gegeven

geschenk. Deze ervaring roept gevoelens van dankbaarheid en verschuldigd zijn op. Van die ervaring gaat een appèl uit om een in vrijheid gegeven tegeengebaar te maken. Het geven van gaven is volstrekt belangeloos. De ervaring van zin berust niet op enigerlei noodzaak, maar komt voort uit een spontaan aanspreken en aangesproken worden. Dergelijke ervaringen zouden de mens bevrijden uit ervaren tekorten en de inspiratiebron vormen tot creativiteit en de realisering van waarden. Het uitdrukken, delen en overdragen van dergelijke zinervaringen is in deze visie de basis voor cultuur.

Beide verklaringen sluiten elkaar niet uit en in de praktijk komen ze ook gemengd voor, aldus de auteurs. Maar zij brengen wel een hiërarchie aan: zinervaring is volgens hen de belangrijkste motor voor cultuur. Ondanks het voorbehoud dat de auteurs maken, denk ik dat de tweedeling in soorten drijfveren – gebrek versus vrijheid – te strikt is en te weinig recht doet aan de realiteit van de menselijke conditie. Antropologen als Malinowski en Lévi-Strauss hebben beschreven hoe het over en weer geven en ontvangen aan de basis ligt van sociale relaties, samenleving en cultuur. Biologische, psychologische en sociale behoeften vormen tezamen de ervaringen op grond waarvan tot onderling geven wordt overgegaan. De oorsprong van dit geven is niet gelegen in een volledige vrijheid, noch in een overwegend gebrek. Het wederzijdse geven ontleent zijn impuls in de eerste plaats aan het feit dat mensen met verschillende biologische, psychologische en sociale vermogens, mogelijkheden en 'gaven' (in de zin van talenten) met elkaar samenleven en zich voor de opgave geplaatst zien die verschillen tot een aan-

vaardbare oplossing te brengen. In die oplossing – het ontstaan van geef- en ruilrelaties – zit zowel een element van noodzaak als van vrijheid. Zoals de socioloog/antropoloog Marcel Mauss in zijn *Essai sur le don* (1923) opmerkte: in veel niet-westerse culturen staat het zich onttrekken aan het onderlinge geven gelijk aan een oorlogsverklaring tegen de gemeenschap. Men moet wel geven om als volwaardig lid aan de samenleving te kunnen en mogen deelnemen. En toch wordt een geschenk door te geven zelf dikwijls ervaren als een vrije en spontane handeling, niet uit op een tegengift. Karakteristiek voor de dynamiek van het geven is dan ook dat vrijheid en noodzaak intrinsiek met elkaar verweven zijn. De als vrij ervaren gift is zowel psychologisch als sociaal een noodzakelijkheid. Geven is levensnoodzakelijk.

Hoe belangeloos is het geschenk?

Het rapport stelt uitdrukkelijk dat de ratio van het geven er niet op is gericht om iets terug te ontvangen. Deze gedachte is echter in tegenspraak met inzichten uit de antropologie. De basisregel die aan het geven ten grondslag ligt, bestaat volgens Mauss uit een drievoudige verplichting: de plicht te geven, de plicht te ontvangen, en de plicht om terug te geven. *Do ut des*, ik geef opdat jij zult geven, ligt volgens hem ten grondslag aan elke gift, ook al wordt dat niet noodzakelijkerwijs zo ervaren door de gever. En inderdaad: een relatie waarin één van de twee partijen altijd geeft en de ander steeds de ontvangende partij is, is doorgaans geen lang leven beschoren. Niet meer, of nooit teruggeven is een teken dat men de relatie niet (meer) in stand kan of wil houden. Een geschenk niet in

ontvangst willen nemen of eerder ontvangen geschenken terug willen geven duidt erop dat men geen prijs (meer) stelt op de relatie. Wanneer men de relatie in stand wil houden, is teruggeven nodig, al heeft de oorspronkelijke gever zijn geschenk vermoedelijk niet met het oog daarop gegeven.

Wat is nu de verklaring voor het geven van een tegengift? Marcel Mauss beschreef hoe in de Maori-cultuur geschenken als 'bezield' werden gezien: ze bezaten *hau*: de geest van de gever, die net zolang terugwil naar waar hij vandaan komt (zijn geboorteplaats, de *clan*), totdat de ontvanger iets van ongeveer gelijke waarde heeft teruggegeven. Ook in onze cultuur gaat het bij het geven niet zozeer om het materiële of immateriële geschenk zelf, maar om de geest van waaruit gegeven is: 'Het is niet veel, maar het komt uit een goed hart'. 'Een gegeven paard moet je niet in de bek zien'. Onze eigen volkswijsheden verwijzen naar de 'geest' van de gift, de achterliggende motieven en gevoelens van de gever. En het is die 'geest' die de ontvanger aanspoort tot teruggeven.

Mensen onderhouden niet alleen wederkerige geefrelaties met elkaar, maar ook met het bovenmaanse en met de natuur. Religieuze offers zijn niet alleen te zien als uiting van dankbaarheid, maar ook als poging de goedgunstigheid van de godheid te verkrijgen. De vruchtbaarheid van de aarde wordt door veel volkeren beleefd als een geschenk waarvoor men iets terug moet doen in de vorm van offers en rituele vieringen. In zijn boek *The Gift* (1983) noemt Lewis Hyde talloze voorbeelden, ontleend aan de antropologie, de letterkunde, legendes en sprookjes. Zo waren de Noord-Amerikaanse indianen

gewend de eerste zalm van het jaar uitgebreid en feestelijk welkom te heten. Na de ceremonie kreeg iedereen een moot zalm te eten. Tenslotte werden de graten van de zalm teruggeworpen in de zee. Eenmaal schoongespoeld, zouden de graten zich weer samenvoegen, de zalm zou herboren worden en voor de winter terugkeren naar zijn eigen verblijfplaats. Wanneer

niet alle graten aan de zee werden teruggegeven, zou de zalm beledigd worden en het volgende jaar niet terugkeren. De zalm moest als gift behandeld worden door een deel ervan terug te geven aan de natuur. Alleen op die wijze konden de indianen hun declname aan, en afhankelijkheid van de natuurlijke rijkdom gestalte geven.

**Degenen die het het
meest nodig hebben
om geschenken,
hulp, zorg,
gastvrijheid te
ontvangen, blijken
ze juist het minst te
ontvangen.**

'De gift moet in beweging blijven' zegt Hyde. Het is de beweging van de gift, de cyclus van gift en tegengift, waardoor de ware geest van het geven intact blijft.

De antropologie laat overtuigend zien dat niet de pure, belangeloze gift de regel is in menselijke samenlevingen, maar het principe van de wederkerigheid. Hierbij hoeft men niet bewust uit te zijn op een tegengift, noch daarop te 'rekenen', terwijl deze in de meeste gevallen toch ooit verschijnen zal.

De andere kant van het geschenk

In het rapport wordt het geschenk bij uitstek als iets goed gezien: de gave is belangeloos, niet gericht op terugkrijgen en doet daarmee een appèl op de ontvanger om even belangeloos terug te geven. Geschenken kunnen echter ook een ander gezicht hebben. Naast

goede gaven zijn er ook 'slechte' gaven: geschenken waarbij de motieven van de gever bepaald niet geheel belangeloos zijn. Met geschenken kan men een ander omkopen of chanteren. Soms is de grens tussen een geschenk en een commerciële transactie moeilijk te trekken. Geschenken kunnen gegeven worden om macht en prestige te verwerven.

Met een geschenk kun je een ander, bedoeld of onbedoeld, kwetsen of beledigen. Sommige giften zijn bezielde door vijandige gevoelens als wraak, de wens iemand te straffen of schade te berokkenen. Voorbeelden van boosaardige giften zijn de gifbeker, de vergiftigde appel van Sneeuwwitje, het paard van Troje en de doos van Pandora. De

oorsprong van het woord 'gift' laat dit boosaardig karakter zien: het woord 'vergift' is etymologisch verwant aan de term 'gift' (van 'venenum' – vergif –, naar het neutralere 'dosis' of 'gift'). Het geschenk, de gave, is dus niet zonder meer 'goed'. Het hele scala van menselijke motieven, van puur altruïsme tot koele berekening, is terug te vinden in het geschenk.

Maar ook de sociale handeling van het geven heeft een andere kant. Uit een onderzoek naar 'Geven in Nederland' dat Kees Schuyt en ik in 1992 uitvoerden ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van Trouw, bleek dat er in het gezegde 'Wie goed doet, goed ontmoet' enige waarheid schuilt. Wederkerigheid bleek sociologisch gezien inderdaad de regel: diegenen die relatief veel geven, zijn tevens de grootste ontvangers: vrouwen, jongeren en hoger opgeleiden. Maar er zit ook een andere kant

aan deze wederkerigheid: zij die weinig (kunnen) geven, vaak als gevolg van hun beperkte materiële en sociale mogelijkheden, ontvangen ook weinig terug: ouderen (vooral alleenstaanden) en mensen met een uitkering. Diegenen, die het het meest nodig hebben om geschenken, hulp, zorg, gastvrijheid te ontvangen, blijken ze juist het minst te ontvangen. Wie toch al veel heeft krijgt nog meer, en wie weinig heeft krijgt steeds minder. Wie niet (meer) in staat is om deel te nemen aan de netwerken waarbinnen onderling gegeven wordt, valt uit de boot. Wederkerigheid wordt zo tot een principe van uitsluiting.

Tot slot

Het pleidooi voor pluraliteit en acceptatie van verscheidenheid is in het licht van een multicultureel en supranationaal Europa een belangrijke en prijzenswaardige inbreng van 'Gaven in overvloed'. Het rapport legt een interessant verband tussen cultuur en ethiek, tussen aanvaarding van pluraliteit en het geschenk, of 'de gave'. Geven is te zien als een vorm van acceptatie van verscheidenheid, een bevestiging van de ander als 'ander', en wordt daardoor tot een toetssteen van ethiek en moraal. Ook de filosoof Ogletree trekt in zijn boek *'Hospitality to the stranger'* (1985) een parallel tussen gastvrijheid, een vorm van immaterieel geven, en moraal. Gastvrijheid ziet hij als de fundamentele erkenning en aanvaarding van het 'andere' en is daardoor te beschouwen als metafoor voor moraal als zodanig.

Maar het geschenk heeft ook een andere kant. Zoals bekend, bestaan er grote verschillen tussen burgers in de mate waarin zij deelhebben aan culturele 'gaven'. Dat heeft niet louter met hun individuele 'gaven' of talenten te maken,

maar ook met een ongelijke sociale kansenstructuur. Cultuur- en onderwijsdeelname is een van de kerngebieden waarop zich sociale ongelijkheid manifesteert en waar zich processen van marginalisering en uitsluiting voordoen. Onderling geven speelt zich af binnen sociale netwerken van familie, vrienden, kennissen. Vele burgers lopen het risico als gevolg van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ouderdom buiten de sociale netwerken te vallen waar men elkaar onderlinge steun en zorg biedt. Deelhebben aan onderlinge uitwisseling van geschenken geeft mensen het gevoel dat zij 'er toe doen', versterkt hun gevoel van eigenwaarde en identiteit – een belangrijke voorwaarde voor cultuurdeelname –. Geven is, net als het bieden van gastvrijheid en solidariteit, een soort tweesnijdend zwaard: wie tot de kring van regelmatige gevers en ontvangers behoort zit goed, maar wie daarbuiten valt zal maar moeilijk toegang krijgen tot de goede gaven die rondgaan binnen deze kring. Voor deze andere kant van het geschenk heeft het rapport naar mijn mening te weinig oog.

Dr. A.E. Komter is hoofddocent Algemene Sociale Wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zij is redacteur van de onlangs verschenen bundel 'The Gift. An Interdisciplinary Perspective' (1996).